

Lunds universitet
Sociologiska institutionen

Global uppvärmning - frysta handlingsmöjligheter?

**En kritisk diskursanalys av Världsnaturfonden WWF:s hemsidematerial om
klimatförändringarna**

Ricardo Guillén
SOCK01, vårterminen 2008
Handledare: Göran Dahl

Abstract

Författare: Ricardo Guillén

Titel: Global uppvärmning – frysta handlingsmöjligheter? En kritisk diskursanalys av Världsnaturfonden WWF:s hemsidematerial om klimatförändringarna

Kurs: SOCK01, sociologiska institutionen, vårterminen 2008

Handledare: Göran Dahl

Syftet med denna studie är att undersöka vilka handlingsmöjligheter och motiv som knyts till individen i Världsnaturfonden WWF:s hemsidematerial om klimatförändringarna, samt utvärdera hinder för dessa handlingsmöjligheters förverkligande. Den huvudsakliga undersökningsmetoden består av Norman Faircloughs tredimensionella modell för diskursanalys i kombination med begreppen *interpellation* och *subjektpositionering*, hämtade från Ernesto Laclau och Chantal Mouffes diskursteori. Övriga teoretiska utgångspunkter utgörs av nedslag i i Ulrich Becks teori om 'reflexiv modernisering', samt perspektivet 'governmentality'. Undersökningen visar att materialet huvudsakligen konstruerar positionerna privatperson, företagare och politiker. *Privatpersonens* handlingsmöjligheter består i att inkorporera en klimatrationalitet i sin vardag samt förmå politiker och företagare att agera. *Företagarens* handlingsmöjligheter består i att miljöanpassa den egna organisationen, samt utveckla klimativänliga produkter. *Politikerns* handlingsutrymme antas bestå av att skapa förutsättningar för företag att utveckla klimativänlig teknik. Ytterligare en subjektposition som artikuleras är *skoleleven*, som till skillnad från privatpersonen förbinds med en bred repertoar av möjligheter, men förväntas realisera dessa inom ramen för skolans verksamhet. Inga motiv till handling knyts till individen. Utvärderingen av diskursanalysens resultat visar att förståelsen av eventuella *motiv* till handling; *vem* som ska handla, och *hur* handling bör ske; är problematisk i ljuset av en konflikt mellan ekologisk och ekonomisk rationalitet, ökad osäkerhet och flexibilisering, samt svårigheter att överblicka klimatförändringarna. Denna förståelse är också problematisk ur demokratisynpunkt.

Nyckelord: klimatförändring, subjekt, handling, diskurs, ekologisk modernisering, risksamhälle

Innehållsförteckning

1. INLEDNING	4
1.1. KLIMATFÖRÄNDRINGARNA OCH INDIVIDEN	4
1.2. SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR	4
1.3. AVGRÄNSNINGAR	4
1.4. MIN FÖRFÖRSTÅELSE	5
1.4.1. Kritisk forskning.....	5
1.4.2. Ett demokratiproblem	6
1.5. DISPOSITION	6
2. TEORETISKA PERSPEKTIV	7
2.1. BAKGRUND: KRITIKEN MOT EKOLOGISK MODERNISERING	7
2.2. TIDIGARE FORSKNING OM KLIMATFÖRÄNDRINGARNA	8
2.3. ULRICH BECK OCH 'REFLEXIV MODERNISERING'	9
2.3.1. Ojämlighet i fördelning av risk	10
2.3.2. Subpolitik.....	10
2.3.3. Riskdefinitioners kontingens.....	11
2.4. GOVERNMENTALITY.....	11
3. METOD	12
3.1. DISKURSANALYS SOM TEORI OCH METOD	12
3.1.1. Det diskursanalytiska fältet	12
3.1.2. En analytisk modell	13
3.1.3. Interpellation och subjektposition	14
3.2. MATERIAL	14
3.2.1. Om Världsnaturfonden WWF	14
3.2.2. Presentation av material	15
3.3. TILLVÄGAGÅNGSSÄTT.....	16
3.3.1. Diskursanalys: motiv och handlingsmöjligheter	16
3.3.2. Utvärdering av diskursanalysens resultat.....	18
4. RESULTAT	19
4.1. DISKURSANALYS: MOTIV OCH HANDLINGSMÖJLIGHETER	19
4.1.1. Företagare och politiker kontra privatperson	19
4.1.2. Självstyrningens diskurs	21
4.1.3. Skoleleven.....	22
4.1.4. Motiv till handling.....	23
4.1.5. Ideologiska diskurser?	23
4.2. FÖRVERKLIGANDET AV HANDLINGSMÖJLIGHETER – EN UTOPI?.....	24
4.2.1. Ökad personlig risk.....	24
4.2.2. Svårigheter att nå kunskap	25
4.2.3. Subpolitikens möjligheter	25
5. SAMMANFATTNING	27
5.1. EN UTBLICK FRAMÅT	27
6. REFERENSER	28
7. KÄLLOR	30

1. Inledning

1.1. Klimatförändringarna och individen

Ett område som under senare år rönt stor massmedial uppmärksamhet är den pågående globala uppvärmningen, som enligt FN:s klimatpanel IPCC med ”mycket stor sannolikhet” orsakas av människans utsläpp av växthusgaser (IPCC 2007:10). Inom ramen för klimatförändringarnas församhälligande kan flera teman skönjas. Ett av dessa rör föreställningar kring hur individen kan agera i förhållande till den förmodade problematiken. Jag har i flera sammanhang stött på förhållningssätt som uppmanar individen att ’göra en insats’ genom att byta till energisparlampor, handla ekologiskt, duscha sparsamt och vidta liknande åtgärder för att minska koldioxidutsläppen. I dessa samtal antyds alltså inte bara att individen har ett ansvar; detta ansvar tycks dessutom vara lämpligt att utöva och förverkliga på ett särskilt sätt. Detta har väckt mitt intresse för frågan om vilket handlingsutrymme som dessa tankemönster rymmer. Vilka handlingsmöjligheter och motiv knyts till individen i relation till klimatförändringarna, och hur går detta till? Vilka hinder finns för dessa handlingsmöjligheters förverkligande?

1.2. Syfte och frågeställningar

En av flera aktörer som arbetar med naturvård är Världsnaturfonden WWF, som jag här efter kommer att kalla WWF. Syftet med denna uppsats är tvåfaldigt. Jag vill först undersöka vilka handlingsmöjligheter och motiv som knyts till subjektet samt hur detta går till, i WWF:s material om klimatförändringarna. Jag vill sedan, med utgångspunkt från en rad tendenser i senmoderniteten, utvärdera eventuella hinder för dessa handlingsmöjligheters förverkligande. Mina frågeställningar gentemot materialet lyder således:

- Hur artikuleras subjektets handlingsutrymme i relation till klimatförändringarna?
Vilka är motiven till handling?
- Vilka hinder finns för dessa handlingsmöjligheters förverkligande?

1.3. Avgränsningar

Mitt intresse är här begränsat till handling i syfte att minska det förmodade hot som klimatförändringarna utgör. Mitt fokus är främst på individen, men i kraft av att materialet positionerar individen genom att kontrastera henne mot t.ex. företag, kommer jag även att ägna dessa viss uppmärksamhet. Jag har undersökt *svenska* WWF:s hemsidematerial, vilket innebär att resultaten inte utan vidare kan överföras till andra av WWF:s lokalorganisationer.

1.4. Min förförståelse

Jag ska här kortfattat skissa på min position som forskare. En av sociologins klassiska diskussioner rör huruvida individen styr, eller styrs av samhällets strukturer. Jag menar att detta inte nödvändigtvis måste betraktas som en ontologisk fråga, det vill säga, som en fråga om hur verkligheten förhåller sig. Snarare kan det vara fruktbart att ändamålsenligt välja utgångspunkt beroende på vad jag som forskare vill uppnå. Min förhoppning med denna uppsats är att den, genom att kritiskt granska föreställningar om individens handlingsutrymme, kan bidra till en förändring av våra inrotade uppfattningar om hur vi kan agera för att råda bot på klimatförändringarna. Detta förutsätter åtminstone en viss optimism om individens möjligheter att påverka samhällsutvecklingen. Min utgångspunkt i denna uppsats är därför den till synes pragmatiska inställningen att individen befinner sig i ett dialektiskt förhållande till samhällets strukturer. Vi påverkas därmed av strukturerna, men har också möjlighet att vara kreativa och påverka dem.

1.4.1. Kritisk forskning

Att på detta sätt ta ställning för förändring kan tyckas problematiskt. En sådan hållning kan anses vara politisk och därmed oberättigad i en akademisk text. Politik är väl någonting som vi sociologer får bedriva på vår fritid? Jag menar att saken inte är fullt så enkel. Forskare har traditionellt försökt vidhålla att deras forskning är neutral, och därmed opolitisk. Trots att dessa förment neutrala positioneringar är avsedda att legitimera forskningen, menar jag att de i praktiken riskerar att dölja det faktum att all forskning har, eller kan få, politiska konsekvenser. Att inte ta ställning kan exempelvis leda till ett konserverande av befintliga maktrelationer i samhället, vilket oundvikligen gynnar vissa grupper men inte andra. En sådan hållning kan därmed, just på grund av sin påstådda neutralitet, t.o.m. ses som än mer politisk än alternativet. Jag menar därför att en redogörelse av såväl avsedda som oavsedda konsekvenser av ens forskning är nödvändig för att på allvar bevara den akademiska integriteten. En invändning kan här vara att det är *avsikten att förändra* som gör saken politisk; att inte avse förändring kan då ses som det sätt på vilket forskning kan vara neutral. Men även detta förhållningssätt är problematiskt. Vi är aldrig värderingsfria personer, inte ens som forskare. Våra tolkningar är avhängda på vår förförståelse, och även om vi inte vill att vår forskning ska få konsekvenser, sätter våra fördomar avtryck på det vi gör. Mycket forskning som i bästa välvilja utger sig för att vara opartisk kan därför kritiseras för att vara vinklad ur ett etnocentriskt, manligt och heteronormativt medelklassperspektiv, just därför att dessa perspektiv ofta oreflekterat antas vara de 'neutrala'. För en i praktiken starkare

neutralitet måste vi därför förhålla oss ärligt och öppet med våra fördomar och värderingar (jfr. Harding 1995). Jag ska därför kort diskutera detta i relation till min undersökning.

1.4.2. Ett demokratiproblem

Bakgrunden till mitt intresse av att rucka på rådande föreställningar om hur vi bör handla i skuggan av klimatförändringarna, utgår från den förförståelse som jag redogör för i inledningen. Jag uppfattar det som att individens handlingsmöjligheter på ett godtyckligt sätt reduceras till att lita på makthavare och nöja sig med att sköta sig själv via marknadens mekanismer, det vill säga, konformera till konsumentmakt, 'klimatkompensera' vid långflygningar och så vidare. I denna reduktion av handlingsmöjligheter ser jag ett demokratiproblem, eftersom individens möjligheter att organisera sig med andra, att reflektera över samhällsutvecklingen, att handla politiskt, och att faktiskt utveckla dessa sidor, tonas ner till förmån för ett slags ideal om medborgerlig passivitet och tilltro till makthavare som vill 'allas bästa'. Jag ser det som ett slags disciplinerande och fostrande av respekt för överheter, samtidigt som individen förpassas till att acceptera sin egna maktlöshet – eller på sin höjd se sitt maktutövande i termer av konsumentmakt.

1.5. Disposition

Utöver detta inledande, och ett sista sammanfattande avsnitt, är denna uppsats indelad i tre huvudavsnitt: teori, metod och resultat. I **teoriavsnittet** skissar jag först grovt på breda argumentationslinjer inom den samhällsvetenskapliga miljödebatten och presenterar tidigare forskning. Detta gör jag i syfte att ge en bild av de handlings- och lösningsparadigm som har dominerat, vilket är viktigt för att sätta denna uppsats i ett sammanhang. Jag gör sedan nedslag i delar av Ulrich Becks teori om reflexiv modernisering, och beskriver kortfattat ett governmentalityperspektiv. I **metodavsnittet** redogör jag för det diskursanalytiska ramverk som jag har satt samman, bestående av Norman Faircloughs modell för diskursanalys och ett par begrepp från diskursteoretikerna Ernesto Laclau och Chantal Mouffe. Jag presenterar sedan mitt material, för att slutligen redogöra för hur jag har gått tillväga i analysen. **Resultatavsnittet** är uppdelat i två underavsnitt. I *första delen* utför jag en diskursanalys med hjälp av mitt diskursanalytiska ramverk. I *andra delen* utvärderar jag analysresultatet genom att ta min utgångspunkt i några nedslag i Becks teori.

2. Teoretiska perspektiv

2.1. Bakgrund: kritiken mot ekologisk modernisering

Att människan måste minska sina utsläpp av växthusgaser tycks det numera råda ett förhållandevis stort konsensus kring. Hur denna förändring bör ske kan det vid första anblick också tyckas råda enighet kring, eftersom de röster som har tillträde till forum med inflytande tycks tala samma språk. Språket jag syftar på benämns ofta som 'ekologisk modernisering', och avser huvudsakligen idén att ekonomisk tillväxt och miljöhänsyn går hand i hand (Hajer 1995:3). Inom ramen för den ekologiska moderniseringens diskurs ryms en optimism om att hållbar utveckling¹ är möjlig att nå med hjälp av teknik, vetenskap, traditionell politik och marknadslösningar. Ekonomisk tillväxt anses då inte stå i motsats till miljöhänsyn; tvärt om anses tillväxt vara en förutsättning för god miljövard, och vice versa (Hajer 1995:3). Den ekologiska moderniseringens paradigm passar som handen i handsken på politiker och företag, eftersom synsättet inte kräver något systemskifte, utan förlitar sig på att frågan kan hanteras inom ramen för samhällets befintliga institutioner. Det är därför också lätt att se paradigmet nära band med marknadsekonomin globala hegemoni (se t.ex. Hajer 1995:33; Laclau & Mouffe 2001:xvi). Paradigmet har inte alltid varit det självklara sättet att förstå hur tänkta miljöproblem bör hanteras (se t.ex. Blühdorn & Welsh 2007:2,7; Hajer 1995:8ff,26; Öst 2007:10). Från 70-talets *Limits to Growth* (Meadows et al. 1972) till nutid har kritiker intagit den motsatta ståndpunkten, det vill säga, de har utgått från att det finns en grundläggande konflikt mellan tillväxt och miljöhänsyn. Daly (1993) menar exempelvis att den ekonomiska tillväxten är underordnad jordens ekosystem, som är "ändlig, icke-växande, och materiellt stängd" (min övers., Daly 1993:267). Dessa premisser förutsätter en gräns för hur mycket ekonomin som subsystem kan inkorporera av ekosystemet. Begreppet 'hållbar tillväxt' framträder därmed som en logisk självmotsägelse, och ett grundläggande systemskifte blir därmed nödvändigt för att klara ekologiska utmaningar. Jag kommer fortsättningsvis att kalla denna strömning för den 'kritiska miljödiskursen'.

¹ Diskussionen kring 'hållbar utveckling' är omfattande, och begreppet kan avse en rad skilda saker. En definition som ofta används är den som formulerades i den s.k. Brundtlandrapporten från 1987: "Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs" (WCED 1987:8).

Skiftningen från miljörelsens tidiga kritik mot kapitalismen, till dagens dominerande diskurs om ekologisk modernisering kan ses som en hegemonisk omformulering av dessa frågor. Genom att miljöfrågorna har integrerats i det marknadsekonomiska idealet har delar av den tidigare kritiska miljödiskursens anspråk kunnat införlivas, men samtidigt oskadliggöras (för liknande diskussion, se Hajer 1995:32-34; om hur marknadsskurser tenderar att kolonisera andra skurser, se Fairclough 1992:99,117).

2.2. Tidigare forskning om klimatförändringarna

I sin nuvarande form är klimatförändringarna ett förhållandevis nytt samhällsfenomen. Som eget tema betraktat är det därför ett nytt ämne inom sociologin; det finns därmed förhållandevis lite skrivet och då mestadels i artikelform. Jag uppfattar det som att den tidigare samhällsvetenskapliga forskningen mestadels har rört sig kring dessa grovt skissade områden:

1. Utredande om vilka *konsekvenser* klimatförändringarna kan få, och hur de kan komma att påverka politik, jordbruk, transporter och migration på internationell, regional, eller lokal nivå (se t.ex. Marcela 2007; Chapman & Boston 2007; Tubiello & Fischer 2007; Fischer et al. 2007)
2. Undersökningar som strävar efter att förstå, eller deskriptivt kartlägga hur klimatförändringarna uppfattas av grupper, av politiker, eller ledare inom privata och offentliga institutioner (Se exempelvis Nisbet & Myers 2007; Norgaard 2006; Dietz, Dan & Shwom 2007; Brody et al. 2008)
3. Kritiskt-normativa analyser av klimatförändringarna. Dels som led i den teoridrivna kritik som länge har riktats mot ekologisk modernisering (se t.ex. Öst 2007; Gonzalez 2005; Foster 2007, Kolk & Pinkse 2007; Smith 2007). Men också analyserade ur ett (o)jämlighetsperspektiv, som lyfter fram tendensen till orättvis distribuering av exempelvis risker (se exempelvis Agarwal & Narain 1991; Dorsey 2007; Roberts & Parks 2007; Adamian 2006)

Sett ur ett bredare perspektiv har klimatförändringarna behandlats som en av flera oavsedda och svårkontrollerade globala risker som följer av att samhällsutvecklingen går in i en ny fas. I det sammanhanget har den tyske sociologen Ulrich Beck varit framstående med nyckelverken *Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne* (1986; översatt till engelska; *Risk Society: Towards a New Modernity* 1992) och senare *Weltrisikogesellschaft: Weltöffentlichkeit und globale Subpolitik* (1997; översatt till engelska som *World Risk Society*

1999). Utgångspunkten är att samhället befinner sig i en övergång från den industriella moderniteten, till en ny fas som Beck, Giddens och Lash har benämnt 'reflexiv modernitet'. Vad som avses med begreppet 'reflexivitet' skiljer dock mellan teoretikerna (Beck, Giddens & Lash 1994:viii). Jag kommer nedan att återkomma till Beck. I och med min avsikt att förstå hur handlingsmöjligheter och motiv artikuleras i WWF:s material om klimatförändringarna, vill jag se mitt bidrag som en dimension av punkt två ovan. Men jag vill också, genom min utvärdering av dessa handlingsmöjligheters realiseringspotential, se denna uppsats som ett empiriskt grundat bidrag till problematiseringen av den ekologiska moderniseringens diskurs, det vill säga punkt tre.

2.3. Ulrich Beck och 'reflexiv modernisering'

Jag har valt att genomföra andra delen av min analys genom att ta några teman i Becks teori om reflexiv modernisering som utgångspunkt. Att jag har valt att anknyta till Beck beror på att hans teori rymmer en rad insiktsfulla antaganden som jag har funnit användbara i problematiseringen av resultatet från min diskursanalys. Jag ska därför översiktligt berätta om detta. Becks grundläggande tes är att det moderna samhället, kännetecknat av en rationalitet som har gjort tillvaron någorlunda tydlig och förutsägbar, befinner sig i övergången till en 'andra modernitet', som istället präglas av otydlighet, osäkerhet, flexibilitet och individualisering. Individen har blivit ett självändamål; ett från traditionen frikopplat subjekt som reflekterat, avsiktligt och överlagt gör sitt liv till ett projekt för självuppfyllelse (Beck 1999:9). Så långt påminner diagnosen den som andra modernitetsteoretiker hävdar. Vad Beck dessutom tillför analysen är att betrakta det globala samhället i termer av *risk*. Om den första moderniteten gick ut på att industrialiseringen avmystifierade världen och frikopplade individen från traditionen, menar Beck att den andra moderniteten, genom sina utvecklade mekanismer istället vänder sig mot sig själv, och bäddar för sin egen sårbarhet (Beck 1995a:14f). Det moderna världssamhället har utvecklats till en 'organiserad ansvarslöshet' som genom oavsedda konsekvenser tvingar på samhällen globala, svåröverskådliga risker för ofta irreversibla faror som inte går att ställa någon till svars för, och inte heller går att försäkra sig mot (Beck 1999:6,8,53,55,149). Konkreta exempel på dessa risker är en finansiell världskris (Beck 1999:6; jfr. Hermele 2001), eller – Beck ger själv det som exempel – den globala uppvärmningen som riskerar att "sänka hela kustregioner under vatten, förvandla odlingsmark till öken, flytta klimatzoner på oförutsägbara sätt och dramatiskt öka takten med vilket djurarter utrotas" (min övers., Beck 1999:62-63). Riskperspektivet är inte bara tillämpligt på en global, samhällelig nivå. Riskerna ökar även för individen, som tvingas se

hur exempelvis arbeten och framtidsmöjligheter flexibiliseras och prekariseras – även för högkvalificerade yrken (Beck 1999:112-114). Beck är något otydlig angående den precisa innebörden hos begreppet 'reflexivitet'. Jag tolkar det som att detta är avsiktligt, och betraktar det som ett övergripande koncept som försöker fånga en rad oavsedda, *oreflekterade* och *reflexmässiga* tendenser i senmoderniteten, men också för den potential till samhällelig självkritik och politisk reartikulering som dessa förändringar rymmer (se t.ex. Beck 1999:73,79f,93,109; 1995a:15).

2.3.1. Ojämlighet i fördelning av risk

De risker som samhället producerar drabbar ofta de som har det sämst (se t.ex. Beck 1992:23,35). Världens fattiga har exempelvis dåliga förutsättningar att anpassa sig till förändringar i miljön (Beck 1999:63). Samtidigt finns det tecken som pekar på att de som värst drabbas av faror och risker ibland väljer att förneka dessa, för att istället försöka klamra sig fast vid en känsla av normalitet (Beck 1995b:48-53). Tvärt emot vad som ibland antas finns det alltså ingen 'lag' som innebär att människor eller grupper som utsätts för en orättvisa garanterat kommer att organisera sig och göra motstånd. Om människor är isolerade, saknar resurser eller möjligheter att tillsammans definiera och formulera sina problem kan social mobilisering helt utebli (Se t.ex. Sztompka 1993:288). Beck utvecklar inte temat om risk- och miljö(o)rättvisa, men är försiktigt optimistisk och menar att risksamhället ändå öppnar nya möjligheter att bedriva politik underifrån.

2.3.2. Subpolitik

I och med att samhällets institutioner omöjligen kan hantera de storskaliga risker som de tillsammans ger upphov till, väljer de istället att försöka upprätthålla ett tolkningsföreträde om att problemen inte finns, eller att endast vidta symboliska åtgärder (Beck 1999:53,67). Skiftningen från den tidiga, kritiska miljödiskursen till den senare hegemoniska diskursen om ekologisk modernisering, menar jag kan förstås som en del av denna strategi av förnekelse. I spänningen som uppstår mellan förnekandet av risk, och uppenbara möjligheter att formulera andra riskdefinitioner, finns potential för en social explosivitet (Beck 1999:150). Etablerandet av riskdefinitioner är som "en trollstav med vilken ett stagnerat samhälle kan skrämna livet ur sig självt och därmed aktiveras politiskt och politiseras inifrån" (min övers., Beck 1999:138). Beck lägger här sin förhoppning till att institutionernas misslyckande ska leda till en ökad politisk aktivitet, som inte bara tar sin utgångspunkt utanför den traditionella politikens ramar, utan dessutom har potential att rekonstruera var, när, och av vem politik kan

utövas (Beck 1995a:139;1999:39,93). Lösningen ligger enligt Beck alltså inte i en fördjupning av expertväldet med traditionell politik, vetenskap och marknadsekonomi – detta har ju redan misslyckats (Beck 1999:55,142). Snarare är hans förhoppning att en politisk reaktivering kan öppna upp samhällets institutioner, såväl offentliga som privata, för ökad demokratisk insyn och kontroll (Beck 1999:5). Nyckeln till denna möjlighet ligger dock i de kunskaper som finns om risker – det vill säga, hur risk faktiskt definieras och konstrueras socialt i samhället.

2.3.3. Riskdefinitioners kontingens

Risk förstås här inte som ett slags objektivt förhållande som kan 'upptäckas' av samhället. 'Risk' som samhällsfenomen uppstår först när uppfattningen om en sådan får spridning (Se t.ex. Beck 1999:135,143). Samtidigt som riskdefinitioner har en stark mobiliserande potential finns det alltså ett inslag av godtycke eller kontingens i vad som *faktiskt* kommer att artikuleras som risk (Beck 1992:31). Hur riskscenarion definieras är därför en viktig arena för kamp, där olika intressen kämpar att skapa tolkningsföreträde (Beck 1999:57,150).

2.4. Governmentality

Jag kommer här att avsluta mitt teoriavsnitt genom att kortfattat presentera governmentality som ett perspektiv utifrån vilket mitt material kan belysas. Begreppet kommer ursprungligen från Michael Foucault (se Martin et al. 1988:16-49), men har elaborerats av senare teoretiker, bland andra Dean Mitchell (1999). En av Mitchells utgångspunkter är att det finns aktörer som rationellt, enligt vissa mål, agerar för att strukturera terrängen för individer, så att dessa handlar på önskvärt sätt (Mitchell 1999:10f,24ff,149). Genom att ha governmentality som perspektiv kan fokus riktas på hur individer styrs, styr över andra, samt i någon mån kommer att frivilligt styra över sig själva (Mitchell 1999:10,168). Jag kommer därför att ta fasta på detta i den första delen av min analys.

3. Metod

I detta avsnitt kommer jag först att skissa på mitt diskursanalytiska ramverk. Sedan presenterar jag mitt material, för att slutligen redogöra för hur jag har gått till väga i analysen av materialet, samt utvärderingen av dess resultat.

3.1. Diskursanalys som teori och metod

3.1.1. Det diskursanalytiska fältet

Det diskursanalytiska fältet är brokigt och har flera riktningar. Gemensamt för dessa är att de sätter språket i centrum för analysen. En diskurs kan preliminärt definieras som en rad sammanhängande utsagor som *konstruerar* världen på ett specifikt sätt. Diskursanalysen går därmed ut på att undersöka dessa utsagor; i mitt fall för att utreda hur subjektet förbinds med motiv och handlingsmöjligheter. Att jag har valt diskursanalys som metod beror på fältets kritiska inställning till självklar kunskap. Tillämpad diskursanalys är dekonstruerande i sin praktik, vilket innebär att förgivettaganden destabiliseras (se t.ex. Börjesson & Palmblad 2007:21; Jørgensen & Phillips 2000:11). Detta passar bra med min ambition att ifrågasätta våra invanda föreställningar om hur individen kan handla i skuggan av klimatförändringarna.

Diskurser existerar inte objektivt avgränsade 'där ute', redo att upptäckas. Snarare förstår jag diskursbegreppet som ett undersökningsinstrument med vilken jag som forskare analytiskt avgränsar en samling utsagor och kallar dem 'diskurs' i syfte att synliggöra vissa aspekter. Ett grundläggande antagande är att diskurser alltså inte *representerar* en redan existerande 'verklighet'. Snarare konstitueras den sociala verkligheten i kraft av att individer brukar diskurser (Fairclough 1992:3). Jag har valt att konstruera en egen analytisk verktygslåda genom att utgå från Norman Faircloughs (1992; 2003) tredimensionella modell för diskursanalys, och sedan tillfoga ett par begrepp hämtade från diskursteoretikerna Ernesto Laclau och Chantal Mouffe (2001). I och med min utgångspunkt att det är *individer* som brukar diskurser, har jag anslutit mig till Faircloughs diskursförståelse, och tar samtidigt avstånd från Laclau & Mouffes mer radikalt poststrukturalistiska ontologi. En viktig skillnad mellan dessa teoretiker består i hur subjektet behandlas. Fairclough menar att diskurser befinner sig i en dialektisk, ömsesidigt konstituerande relation till andra sociala praktiker (Fairclough 2003:28). I Faircloughs förhållningssätt är den diskursiva nivån alltså bara en del av den sociala världen. Därmed lämnas utrymme för ett subjekt som åtminstone delvis finns *utanför* diskursen.

Laclau och Mouffe utgår istället från att diskurserna konstituerar hela den sociala världen. För att vara stringent måste deras teori därför betrakta subjektet som en diskursiv konstruktion (Laclau & Mouffe 2001:98,107). I Laclau & Mouffes teori är subjektet med andra ord determinerat av diskurserna, och saknar därför verklig agens (Laclau & Mouffe 2001:115). Eftersom jag här förutsätter att subjekt har verkliga handlingsmöjligheter, passar detta synsätt inte min forskningsagenda, varför jag har anammat Faircloughs modell.

3.1.2. En analytisk modell

Fairclough menar alltså att diskurser befinner sig i ett dialektiskt förhållande till andra delar av den sociala världen. Diskurser återverkar därmed på sociala praktiker och institutioner, men dessa kan på samma sätt återverka på den lingvistisk-diskursiva dimensionen (Fairclough 1992:65). Samhällelig förändring kan förstås som ett samspel mellan och inom dessa dimensioner. Förändringar i det sociala kan avsiktligt styras och arrangeras genom att ord, begrepp och handlingar förhandlas och omdefinieras (Fairclough 1992:6-8). Diskurser kan vara i grunden ideologiska, eftersom de kan bidra till att upprätthålla ojämlika maktrelationer, genom att exempelvis dölja eller rättfärdiga dem (Fairclough 2003:9). En del av diskursanalysens uppgift går därmed ut på att kritiskt granska dessa ideologiska effekter (Fairclough 1992:238).

Diskurser konstruerar identiteter, sociala relationer, samt kunskaphorisonter (Fairclough 1992:36,64). Varje kommunikativ händelse kan analyseras utifrån tre dimensioner som Fairclough kallar text, diskursiv praktik, och social praktik (Fairclough 1992:72). **Textdimensionen** bör analyseras lingvistiskt. I det här sammanhanget presenterar Fairclough en bred repertoar av lingvistiska teman för analys. (Fairclough 1992:234-237). Med undantag från *modalitet* har jag inte funnit dessa vara lämpade för att analysera handling. Jag har använt mig av temat modalitet för att undersöka den grad av styrka med vilket ett påstående, en fråga, eller en annan talhandling förpliktigar till handling. Det finns till exempel olika sätt att hävda att privatpersoner bör byta ut sina glödlampor till energisparlampor. Att påstå att 'privatpersoner kanske kan...', eller 'privatpersoner borde försöka...' innebär en svag form av modalitet, jämfört med påståendet 'det är privatpersoners skyldighet att...'. Jag har också tagit vara på modalitetstemat för att rikta mitt fokus på den styrka med vilken en viss möjlighet till handling väntas kunna bidra till kampen mot klimatförändringarna. Den **diskursiva praktiken** bör analyseras i samma anda som den tolkande sociologin, det vill säga, med *förståelse* som huvudsakligt mål. Den bredare **sociala praktiken** måste däremot analyseras

makrosociologiskt (Fairclough 1992:72). Diskursiv praktik ska här inte förstås som i motsats till social praktik – även diskursiv praktik är en form av social praktik (Fairclough 1992:71).

3.1.3. Interpellation och subjektposition

Som jag har skrivit ovan konstruerar diskurser bl.a. identiteter och sociala relationer. Detta kan förstås som att kommunikativa händelser *interpellerar*, alltså tvingar in, subjekt i vissa diskursiva kategorier och förbinder dem med vissa egenskaper och handlingsmöjligheter (Laclau & Mouffe 2001:109). Idén om hur subjekt interPELLERAS till bestämda *subjektpositioner* härstammar från strukturmarxisten Louis Althusser (1971). Begreppen har utvecklats av bland andra Fairclough, som dock inte elaborerar deras användbarhet (se t.ex. Fairclough 1992:84). Jag har därför tagit dem från Laclau & Mouffe, men utan att godta deras uppfattning om diskurser som ensamt konstituerande. Som jag kommer att visa i materialet från WWF kan subjekt exempelvis interPELLERAS till positionen 'politiker' genom att förbindas med vissa skyldigheter eller möjligheter att handla. Dessa subjektpositioner uppstår genom att uttryckligen eller underförstått kontrasteras mot andra positioner (Laclau & Mouffe 2001:115). Positionen 'politiker' skulle exempelvis vara omöjlig att konstruera om det inte också fanns exempelvis 'medborgare' eller 'företagare', som politiker kan kontrasteras mot. Handlingsmöjligheter knyts på samma sätt till vissa subjekt genom att *andra* subjekt samtidigt förstås ha *andra* möjligheter (Jørgensen & Phillips 2000:51).

Jag nämnde tidigare att min utgångspunkt i denna uppsats är att individen befinner sig i ett dialektiskt förhållande till samhällets strukturer. Vi påverkas därmed av strukturerna, men har också möjlighet att vara kreativa och påverka dem. Möjligheterna till förändring kan här förklaras genom att jag tillskriver individen en förmåga att utmana och omförhandla tänkbara subjektpositioner, samt omformulera positionernas handlingsutrymme.

3.2. Material

Jag har valt att undersöka texter på svenska WWF:s hemsida. Jag kommer här att kort berätta om organisationen, för att sedan presentera det material som jag har analyserat.

3.2.1. Om Världsnaturfonden WWF

WWF är ett privat nätverk av lokalorganisationer som bildades 1961 och finns i drygt hundra länder. Organisationen är inte regeringsbunden och finansieras främst genom bidrag från s.k. 'vänföretag', men också från privatpersoner. Den svenska verksamheten startade 1971, och

dess inriktning bestäms av ett förtroenderåd i vilken Kung Carl Gustaf är ordförande. Rådet har totalt femtio medlemmar. Svenska WWF bedriver enligt egen utsago ett ”mycket aktivt naturvårdsarbete i fält, men också bakom skrivbord, i laboratorier, i maktens korridorer och vid de internationella förhandlingsborden” (WWF 2008a) samt ”arbetar aktivt för att hitta lösningar för att hejda den hotande klimatförändringen” (WWF 2008a). Min förförståelse av WWF är förhållandevis positiv. Jag uppfattar WWF som en respekterad aktör med ett välkänt ’varumärke’. Organisationen har varit effektiv i upprätthållandet av en opinion kring vikten av miljöfrågor samt skydd av utrotningshotade arter. Mitt val av material föll på delar av WWF:s hemsida eftersom den erbjuder ett stort, lättillgängligt och skiftande material kring klimatförändringarna. Att valet föll på skrivet material och inte exempelvis intervjuer med representanter för WWF kan tillskrivas diskursanalysens teoretiska förutsättningar. I det diskursanalytiska fältet görs ingen hierarkisk skillnad mellan olika materialtyper. Utgångspunkten är att alla kommunikativa händelser refererar till diskurser på samma sätt, oavsett om det rör sig om tal eller skrift (Börjesson & Palmblad 2007:17). Det finns naturligtvis skillnader, till exempel genom att tal vanligtvis är mer informellt än skrift. Men grundantagandet är att inget medium är ’sannare’ än ett annat. Detta beror på, som jag skrev tidigare, att diskurser inte representerar någon föreställd verklighet ’där ute’, som det därmed skulle gå att komma mer eller mindre nära. Istället *konstitueras* den sociala världen genom bruket av diskurser. Genom att välja texter framför intervjuer har jag också gett mig själv en större frihet i behandlandet av materialet, utan att riskera eventuella etiska svårigheter, detta då texter är mindre personliga.

3.2.2. Presentation av material

På WWF:s hemsida har jag huvudsakligen haft WWF:s klimatportal som utgångspunkt (WWF 2008b). Portalen hittas genom länken ”Vårt arbete”, följt av ”Klimat”. Materialet är omfattande och har varit relativt svårt att överblicka med sitt stora antal sidor och undersidor. Den mest lättillgängliga delen lägger sin tonvikt dels på allmän information om klimatförändringarna, men också på att beskriva hur WWF arbetar för att motverka dessa. WWF:s arbete är här uppdelat på fyra huvudrubriker (WWF 2008b):

- samhälle och politik
- företag och näringsliv
- fältarbete och forskning
- privatpersoner och skola

Dessa texter förutsätter inget särskilt av läsaren, utan kan förstås som allmänt hållna, och riktar sig därmed till såväl privatpersoner som exempelvis företagsrepresentanter eller politiker. I portalen finns dock även ett antal texter som uttryckligen riktar sig till läsaren som individ med vissa handlingsmöjligheter, genom att beskriva hur läsaren kan "hjälpa till" och "göra en insats för klimatet" (WWF 2008b). Genom några klick från portalen, och därmed något mer i skymundan, finns också ett omfattande utbildningsmaterial. Materialet riktar sig främst till elever, med ett stort antal förslag på vad de kan göra, som att engagera sig i något av WWF:s olika projekt, spela klimatspel, göra övningar, workshops, med mera.

3.3. Tillvägagångssätt

För att behålla fokus på mina två frågeställningar har jag valt att dela upp analysen i två steg. Först har jag utfört en diskursanalys. Sedan har jag utvärderat resultatet från diskursanalysen utifrån några nedslag i Becks teori om reflexiv modernisering. Inspirationen till detta tillvägagångssätt har jag hämtat från Fairclough, som föreslår att diskursiv och social praktik analyseras på skilda sätt. Jag kommer här att redogöra för hur jag har gått tillväga i respektive analys.

3.3.1. Diskursanalys: motiv och handlingsmöjligheter

Alla kvalitativa ansatser inom samhällsvetenskapen är avhängda på holism, det vill säga; undersökningsmaterialet måste alltid sättas i sin kontext för att inte missförstås. Med 'kontext' avses här inte bara den sociala praktik som omgärdar materialet, utan även den aktuella situationen, eller t.ex. tidigare och efterföljande sidor i en bok (se t.ex. Fairclough 1992:81). Jag har därför behövt sätta mig in i en mycket större mängd material än det som jag i analysen kommer att referera till. Detta har som konsekvens att det egentligen inte är möjligt att dra en skarp gräns mellan vad som är en del av materialet, och vad som inte är det, särskilt som materialet om klimatförändringarna på WWF:s hemsida är förhållandevis omfattande.

Efter att ett par gånger – ibland systematiskt, ibland mer planlöst – ha läst igenom det mesta på WWF:s webbplats som har rört klimatförändringarna, fastnade min uppmärksamhet på några återkommande mönster rörande handlingsmöjligheter. Vad jag som forskare *uppfattar* som återkommande mönster korrelerar här inte till någon slags ontologisk verklighet av mönster som skulle finnas 'där ute'. Mönster och teman finns inte objektivt någonstans; snarare är det någonting som vi människor lägger på vår verklighet för att kunna förstå den. Det är med andra ord någonting som måste konstrueras för att ett material ska förstås, i det

här fallet av mig som forskare. Vilka mönster jag ser beror dock på hur mycket jag har ansträngt mig för att göra en förutsättningslös och 'öppen' läsning av materialet. Jag ska utan omsvep erkänna att detta kändes svårt till en början, eftersom risken var uppenbar att jag skulle tvingas omvärdera mina förutfattade meningar om vad materialet hade att erbjuda. När jag väl tog mig an materialet behövde processen dock inte bli särskilt dramatisk. Delvis därför att det visade sig inte vara så farligt att få min förförståelse kullkastad; tvärt om var det spännande att se oväntade mönster och ambivalens. Men också för att materialet talade ett någorlunda tydligt språk. Det tycktes med andra ord preliminärt ganska obesvärat och tydligt artikulera ett antal roller och knyta ett visst handlingsutrymme till dessa.

Mitt intresse för individens motiv och handlingsmöjligheter ledde mig därmed in på ett antal subjektpositioner, samt mönster och teman kring dessa positioners handlingsmöjligheter. En tumregel här är att jag som forskare bör undvika att vara så pass teoristyrd att jag tvingar på materialet mina analytiska kategorier, och därmed missar det unika som finns där mitt framför ögonen på mig (se t.ex. Börjesson & Palmblad 2007:203). Samtidigt som jag behöver fokusera materialet analytiskt för att koncentrera mig på det som intresserar mig, måste jag alltså också ha en öppenhet och flexibilitet inför vad materialet har att erbjuda. I mitt intresse för individens handlingsmöjligheter upptäckte jag att jag inte kunde begränsa mig till att studera subjekt som enskilda individer. Eftersom materialet ofta kom att producera subjektet genom att kontrastera det mot andra positioner som exempelvis organisationer, företag och kollektiv – behövde jag även förhålla mig till dessa. Att se dessa som *subjektpositioner* vore att utöva våld på begreppet. Jag har därför valt att betrakta dessa för en sorts *kollektiva positioner*. Detta vidgande av synfältet var nödvändigt för att analysera hur subjektet interPELLERAS i mitt material. Eftersom subjektets motiv och handlingsmöjligheter genomgående fanns närvarande när kollektiva positioner artikulades i texter, trots att de inte ens nämnde individen, valde jag alltså att även ägna dessa viss uppmärksamhet.

För att praktiskt kunna genomföra analysen smalnade jag av min uppmärksamhet genom att rikta den på några av klimatportalens texter som innehöll teman som jag tyckte var genomgående för materialet som helhet. I min strävan att göra materialet rättvisa, men genom en vilja att problematisera materialet utifrån dess egna spänningar, riktade jag också min uppmärksamhet på några mer mångtydiga texter som fanns i WWF:s utbildningsmaterial om klimatförändringarna. Själva undersökningen gjorde jag genom att ställa materialet vissa

specifika frågor, operationaliserade utifrån den första av mina övergripande frågeställningar.

Dessa frågor är:

- Vilka subjektpositioner interPELLERAS i materialet och hur går detta till?
- Vilka handlingsmöjligheter och motiv knyts till dessa? Hur går det till? Med vilken grad av modalitet?
- Vilka handlingsmöjligheter utesluts, och hur utesluts de?

3.3.2. Utvärdering av diskursanalysens resultat

Efter att ha genomfört den första analysen kommer jag att föra en reflekterande diskussion med utgångspunkt från analysens resultat. Syftet är att identifiera hinder för de artikulerade positionernas och handlingsmöjligheternas förverkligande. En sådan utvärdering kan potentiellt bli outtömlig. Jag valde därför att skärpa den genom att ta min utgångspunkt i några bestämda teman i Becks teori, och ordna analysen efter dessa.

4. Resultat

Jag kommer här att driva analysen i sina två delar: först genomför jag diskursanalysen i vilken jag undersöker motiv och handlingsmöjligheter i WWF:s hemsidematerial. Sedan utvärderar jag resultatet i syfte att identifiera hinder för dessa handlingsmöjligheters förverkligande.

4.1. Diskursanalys: motiv och handlingsmöjligheter

4.1.1. Företagare och politiker kontra privatperson

Ett sätt på vilket mitt material genomgående positionerar subjekt är genom att knyta handlingsutrymme till företag(are). Dessa förstås som viktiga aktörer i kampen mot klimatförändringarna, främst genom sin förmåga att utveckla klimatvänlig teknik. En sida som nås med länken ”Så kan Du hjälpa till!”, inleds exempelvis med (WWF 2008c):

Du kan vara med och vända den utmaning klimatförändringen innebär till en möjlighet.

WWF söker dig som jobbar på ett företag som säljer eller vill sälja varor och tjänster som bidrar till att koldioxidutsläppen minskar. Vi söker också politiker och finansiella aktörer som kan se till att dessa företag snabbt kan växa och börja exportera sina lösningar.

Möjligheterna för företagare att handla är dock inte bestämda, utan potentiella (de *kan* vara med, de *kan* se till). Deras möjligheter väger ändå tungt genom sin potential att ge resultat. Ett annat sätt som företagare kan förbindas med handlingsutrymme är i sin roll som företagsledare. På en webbsida under rubriken ”företag och näringsliv”, presenteras exempelvis ett ”utbildningsprogram för hållbart ledarskap”, som har ett specifikt syfte (WWF 2008d):

Syftet är att ge företagsledare kunskap och verktyg för att göra den egna organisationen miljömässigt hållbar. Programmets tre faser – Upptäck, Utmana och Genomför – utbildar deltagarna att gå vidare från insikt till handling.

Med en ton som nästan leder tankarna till militärisk effektivitet förbereds deltagarna att gå ”från insikt till handling”. Handlingsmöjligheterna som artikuleras är konkreta, men inom ramen för enskilda företag. Det framgår inte exakt vilka dessa möjligheter är, eller hur viktiga de är i kampen mot klimatförändringarna. Men de är uppenbart tillgängliga och realiserbara. Detta position kontrasteras uttryckligen mot andra, mindre lyckligt lottade (WWF 2008c):

Du kan hjälpa till även om du inte befinner dig i någon av dessa positioner, exempelvis genom att kontakta det parti som du funderar att rösta på och be om att få information om hur dom kan bidra till att Sverige blir en globalt hållbar energiaktör. [...]

Den som inte har företagarens handlingsutrymme föreslås istället här göra något som, jämfört med ”Upptäck, Utmana och Genomför” framstår som något tandlöst, nämligen att kontakta ett parti och försöka förmå dem att radikaliserar sin miljöpolitik. Detta kan tyckas vara en självklarhet – den som inte är företagsledare saknar uppenbarligen makt och inflytande över en organisation. Det är alltså inte bara en föreställd skillnad, utan en institutionaliserad maktskillnad. En sådan skillnad i maktresurser kan dock kompenseras genom att många individer går ihop i någon form av social organisering, men detta alternativ formuleras endast som en begränsad möjlighet till konsumentmakt (WWF 2008e):

Teknik för att minska koldioxidutsläpp finns redo att använda. Pengar för att genomföra lösningarna finns också, samt kunskap om hur det ska gå till. Det som saknas är mod och vilja. *Vår möjlighet att påverka som konsument är begränsad, men ska inte underskattas. Verklig förändring sker dock först då vi som medborgare, anställda och studenter, ser till att företag och politiker agerar för systemändringar (min kurs.).*

Texten ger här uttryck för flera roller som en person som individ kan ha: konsument, medborgare, anställd och student, men likställer dem här i sina möjligheter att handla. Det kan därför analytiskt vara fruktbart att betrakta dessa roller som *en* subjektposition – *privatpersonen* – som kontrasteras med positionen *företag* respektive *politiker*. Den kollektiva handlingsform som föreslås är konsumentmakt, men trots att privatpersonen här artikuleras som ett *vi* är det ändå främst inte i grupp hon ska handla. Privatpersonernas starkaste kort är istället att ”se till att” *företag* och *politiker* ”agerar för systemändringar”. Vad som avses med systemändringar är en övergång från förbränning av fossila bränslen till ett allt större nyttjande av miljövänliga energikällor (se t.ex. WWF 2008f). Medan *företag* och *politiker* knyts till viss handlingskraft, interPELLERAS läsaren istället till en position som privatperson med ett förhållandevis begränsat handlingsutrymme. Privatpersonen ska här alltså inte främst söka sig till likasinnade för att ta initiativ och agera, utan väntas individuellt och utan samordning kräva att *makthavare* agerar. Denna förväntan bär drag av ettoreflekterat medelklassperspektiv. Det är inte otänkbart att de som inte har råd att gå till tandläkare har andra prioriteringar än klimatet, i eventuella kontakter med makthavare. I det här sammanhanget kan det också vara värt att påminnas om hur Fairclough menar att diskurser tenderar

att ha ideologiska effekter (Fairclough 2003:9). Det är här lätt att i materialet skönja idealet om valdemokrati, samt normen om marknadsekonomins självklarhet. Om det senare råder dock viss ambivalens i materialet. I ett avsnitt förklaras exempelvis att (WWF 2008g):

WWF arbetar dessutom med att påverka Näringsministern så att de kraftiga satsningar görs om situationen kräver. *Småsatsningar med ansatsen att marknaden främst löser klimatproblemet på egen hand erbjuder ingen lösning* (min kurs.).

Här framträder en bestämd kritik gentemot idealet att marknaden på egen hand är förmögen att ta tillräckligt ansvar – den ansatsen erbjuder kort och gott ”ingen lösning”. Detta är ett påstående med hög modalitet, vilket alltså innebär att det uttrycks bestämt och utan tvivel. Detta nämns dock inte på fler ställen. Vad materialet istället konsekvent underförstår är att politiker och företag *tillsammans* ska agera, se t.ex. (WWF 2008h):

Företagen framställs oftast som ett problem. Men det är hög tid att regeringen börjar se dessa företag som en resurs med stora möjligheter, vilka borde premieras och stödjas.

Materialet lägger därmed sin förhoppning till samhällets rådande institutioner, samma institutioner som Beck har slutat hoppas på. Detta innebär också att materialet ligger den ekologiska moderniseringens diskurs nära till hands, särskilt som det är *konsumentmakt* som här blir den självklara formen av kollektivt handlande. Istället för att ifrågasätta det system som Beck menar har misslyckats, väntas privatpersonen alltså förlita sig till dess aktörer och institutioner, samt använda dess befintliga kanaler.

4.1.2. Självstyrningens diskurs

Utöver att påverka politiker och företagare, har privatpersoner också en omfattande repertoar av möjligheter att utöva, främst hemma, men också i viss mån på ”arbetsplats/skola och exempelvis inom olika föreningar där [privatpersonen] är medlem” (WWF 2008c). Dessa möjligheter kan vara att sätta press på elleverantören (WWF 2008i), men omfattar också de gängse uppmaningarna att inkorporera en ekologisk rationalitet i sin vardag (WWF 2008c):

Med dessa *klimatsmarta* (min kurs.) tips minskar du dina koldioxidutsläpp och hjälper till att rädda världen.

1. Minska temperaturen hemma med en grad. Du kan spara upp till 300 kilo koldioxid per år.

[...]

5. Ersätt fem vanliga glödlampor med lågenergi-lampor. Du kan spara 250 kilo koldioxid per år.

[...]

10. Cykla kortare sträckor i stället för att köra bil. Du kan spara 240 kilo koldioxid per år.

”Klimatsmart” är här ett återkommande stickord, som benämner den rationalitet som individen bör inta. Genom att tillämpa governmentalityperspektivet kan dessa handlingar här förstås som materialets sätt att inför individen föreslå självstyrning och disciplinering som möjlig handlingsväg. Självstyrningen går ut på sådant som att hänga tvätt istället för att torka i torktumlare, köra ”smartare”, cykla istället för att åka bil, etc. (WWF 2008c). Mot bakgrund av den kontrast som materialet uppvisar i hur privatpersoner respektive makthavare interpelleras, är denna ’självstyrningsdiskurs’ inte oväntad. Med enoreflekterad självklarhet avskiljer den individen från tänkbara politiska handlingsmöjligheter, och strukturerar istället individens handlingsutrymme på ett sådant sätt att hon blir upptagen med sin självstyrning.

4.1.3. Skoleleven

Artikulationen av individens handlingsmöjligheter som bestående av självstyrning, påverkandet av företag och politiker så att dessa handlar, samt utövandet av konsumentmakt är dock inte de enda möjligheterna. I det utbildningsmaterial som riktar sig till elever framträder en större repertoar av möjligheter, vilket kontrasterar mot det övriga materialet. En sida i utbildningsmaterialet inleds med (WWF 2008j):

För att vår planet ska utvecklas på ett hållbart sätt måste vi människor arbeta tillsammans. [...] I det här läromedlet kan ni få idéer om hur ni själva kan arbeta.

Här antyds möjligheter till självständigt arbete, vilket också utvecklas i ett omfattande material under fem huvudrubriker och totalt 28 underrubriker. Likt det övriga materialet föreslås här att eleverna kontaktar politiker och företag (se t.ex. WWF 2008k). Men här föreslås också en rad andra konkreta alternativ, som att fördjupa sig i teman kring hållbar utveckling och intressera sig för naturvård, men också att utöva konst, engagera sig politiskt, samt göra aktioner (WWF 2008l; 2008m; 2008n; 2008o):

Hur långt kan ni tänka er att gå för att rädda världen? Vad ska ni göra och till när? Prioritera! Gör en gemensam plan med tidtabell för när ni ska ha genomfört olika saker! (WWF 2008p).

Gör en brain-storm om viktiga problem med anknytning till hållbar utveckling. [...] Var vill du göra ditt livs insats? Ni kan få tips om vad ni kan göra för världen på Globalportalen. Ni hittar

också tips på WWF:s hemsida, till exempel Volontär i världen och Panda Passport. Sätt er in i ett projekt ni vill stödja eller skapa ett eget projekt. Agera! (WWF 2008q).

Kontrasten mot det övriga materialet är uppenbart. Här interPELLERAS subjektet till en position, vars handlingsmöjligheter konstrueras på ett specifikt, mer aktivt och självreflekterande sätt jämfört med 'privatpersonens'. Eleven är för det första en del i ett kollektiv; läsaren blir inte längre tilltalad du eller vi, utan blir istället "ni". Utgångspunkten är alltså att eleven arbetar i grupp. För det andra *föreslår* texten inte längre handlingsmöjligheter; den är istället direkt uppmanande. Eleven förutsätts ha tid att "agera", men inriktas och begränsas samtidigt av att handlingsmöjligheterna ska vara realiserbara inom ramen för skolan: till exempel föreslås alla aktioner avslutas med en rapport som t.ex. presenteras inför klassen med PowerPoint.

4.1.4. Motiv till handling

Inte någonstans i materialet uttrycks de motiv som individen skulle kunna ha till att handla, eller införliva en klimatrationalitet i sin vardag. Istället tycks det vara underförstått att det förmodade problem som klimatförändringarna utgör per automatik medför motivation till handling. Under "Klimat – Konsekvenser" beskrivs exempelvis en rad effekter i termer av "djur som dör", "havsnivåer stiger", "fler naturkatastrofer", med mera (WWF 2008r), utan att frågan utvecklas om *varför* individen ska handla. Ett motiv som utnyttjas är dock samvetet. I en annons för WWF:s fadderverksamhet för isbjörnar, står det (WWF 2008b):

Vår värld smälter. Låt oss få leva!

Annonsen pryds av en bild på söta isbjörnar. Detta är dock den enda gång som samvetet uppenbart används för att mobilisera till handling i mitt material. När det gäller företag(are) artikuleras däremot motiven uttryckligen och genomgående i termer av en kompatibilitet mellan ekonomisk och ekologisk rationalitet. Företag föreslås med andra ord tjäna på att antingen utveckla miljövänliga produkter, eller spara pengar genom ökad energieffektivitet.

4.1.5. Ideologiska diskurser?

Som avslutning på den första delen av min analys vill jag problematisera Faircloughs ideologiförståelse, på samma sätt som jag i inledningen problematiserar föreställningen att det är möjligt att bedriva neutral forskning. Det kan te sig som oproblematiskt att hävda att vissa diskurser är ideologiska om de t.ex. reproducerar ett givet politiskt ideal. Ett problem som drabbar Faircloughs ideologiförståelse är dock att det gör anspråk på en skillnad mellan

diskurser som är ideologiska, och sådana som *inte* är det. En viktig insikt från marxismen här är att all kunskap kan förstås som i grunden ideologisk till sina konsekvenser. Om alla diskurser är ideologiska, så riskerar Faircloughs ideologibegrepp att bli en trivialitet. Inga nya insikter nås då av att påstå att en viss diskurs har ideologiska effekter – det har ju alla.

4.2. Förverkligandet av handlingsmöjligheter – en utopi?

Jag kommer här att problematisera resultatet från min diskursanalys genom att identifiera potentiella hinder för dessa handlingsmöjligheters förverkligande. Jag kommer att utgå från några nedslag i Becks teori om reflexiv modernisering, närmare bestämt temat om *personliga* riskscenarion, ojämlikhet i fördelning av risk, riskdefinitioners kontingens, samt slutligen subpolitiken och dess möjligheter.

4.2.1. Ökad personlig risk

Att en förändring i syfte att mildra klimatförändringarnas konsekvenser är önskvärd eller till och med nödvändig, tycks vara en så självklar utgångspunkt i materialet, att det inte uttryckligen svarar på en tänkt fråga om *varför* vi bör skrida till handling. Detta kan vid första anblicken tyckas vara oviktigt, men i själva verket understryker det någonting problematiskt. Det tycks nämligen inte finnas något bra svar. I en tid då allt färre saker görs för sin egen skull och då en allt större del av livet inkorporeras i en instrumentell, ekonomisk rationalitet (se t.ex. Engdahl & Larsson 2006:268) blir det svårt för individen att motivera *varför* hon egentligen över huvud taget ska inkorporera en klimatrationalitet i vardagen. Varför bli 'klimatsmart' när vardagen domineras av andra riskscenarion som ligger närmare till hands? Jag syftar på exempelvis en ökad prekarisering och flexibilisering av arbetet (Beck 1999:112-114). Ytterligare en svårighet är att individer med europeiskt ursprung med fog kan fråga sig varför de ska engagera sig i ett riskscenarion som inte främst kommer att drabba dem. Nu artikuleras förvisso ofta klimatförändringarna som att de kommer att drabba 'kommande generationer'. Men en vanlig analys tar sin utgångspunkt i hur klimatförändringarna, liksom en rad andra miljöproblem, redan idag drabbar *fattiga* människor runt om i världen (se t.ex. Beck 1999:63). Varför bry sig om andra människor, i en tid då den ökade otryggheten pressar individen hårdare till en riskminimerande rationalitet? Det är paradoxalt att individen skulle behöva organisera sig mot denna utveckling men inte gör det, just därför att samtiden inte rymmer hänsyn till någonting annat än tvånget att förverkliga sig själv, hålla ihop familj, samt att hantera risker i arbetslivet så att det inte förvandlas till ett arbetslöshetsliv.

4.2.2. Svårigheter att nå kunskap

Saken kompliceras även av att klimatförändringarna och dess konsekvenser är svåra att överblicka. Det är till exempel inte alldeles enkelt för individen att veta *hur stort hot* klimatförändringarna utgör; *vem* de utgör ett hot för, *hur mycket som görs* för att avvärja hotet, *om det som görs räcker* – och i så fall enligt vilken måttstock dessa åtgärder räcker. En del av dessa frågor går förvisso att nå viss 'säker' kunskap om. Men vad dessa frågor i grund och botten handlar om är hur riskdefinitioner kommer att definieras och förverkligas socialt (Beck 1999:135,43). Det finns således ingen 'objektiv' grund för att besvara dem; det finns inget orakel utanför samhället som innehåller facit. Svaren kan bara existera *i* samhället. Om det agrara samhället hade sina svar så givna att frågor aldrig ens behövde ställas och det moderna samhället hade sin ideologiska konflikt att hämta färdiga svar från, så tycks det senmoderna samhället istället präglas av just osäkerhet och en avsaknad av svar. Den arena i vilken svaren kan uppstå är öppen för definitioner om risk; den präglas av en konflikt utifrån olika aktörers intressen, men just därför också av en stor osäkerhet eftersom det inte på något sätt är givet hur risker ska värderas.

Om 800 miljoner svältande människor (se t.ex. FAO 2006:8) kan vara ett normaltillstånd i en värld som istället förfasas över 'hotet från terrorismen', så finns det goda skäl att fråga sig vilka fler saktillstånd som kan normaliseras. Min poäng här är att kunskaper om klimatförändringarna, det hot de konstituerar, orsaker, konsekvenser samt tillgängliga lösningar per definition är sociala konstruktioner. Genom dessa kunskapers kontingens finns ingen fast grund för individen att stå på. Det finns inte ens någon garanti för att klimatförändringarna 'existerar' om ett par år, på det sätt som de gör idag; Expressens reseredaktör anger till exempel nyligen i en intervju att de inte längre skriver så mycket om resandets klimataspekter eftersom det mest var "förra hösten då det var väldigt aktuellt" (Löfgren & Nilsson 2008). Vad som är, och vad som inte är blir här en plats för stor förvirring. Individen kan inte 'veta' något; frågan ter sig som abstrakt och därmed svår att agera inför. Krav på att individ ska 'göra något' riskerar därför att falla platt, och individens handlingsmöjligheter, som i materialet redan framstår som tämligen begränsade, riskerar att inte ens bli realiserade.

4.2.3. Subpolitikens möjligheter

Becks tes, att samhällsliga riskscenarion kan politisera samhället med utgångspunkt utanför de gängse politiska institutionerna, måste utvärderas empiriskt. Detta har inte varit syftet med min undersökning, men bortsett från hur 'skoleleven' interpelleras rymmer mitt material inga

tendenser till en ökad *medborgerlig* delaktighet i politik – snarare tvärt om. Om någon position i mitt material kan sägas handla subpolitiskt i bemärkelsen att det sker utanför samhällets politiska institutioner så är det företagen, eftersom dessa förväntas leda kampen mot klimatförändringarna. Men om en ekonomisk, instrumentell rationalitet redan på individnivå utgör ett hinder för anammandet av en *ekologisk* rationalitet, så är denna konflikt av helt annan dignitet när det gäller företagande. Det enda övergripande målet för företag är vinst. Inga andra hänsyn tas, såvida det inte är strikt ändamålsenligt för det övergripande målet. Inga andra hänsyn *kan* tas: företag som tar andra hänsyn riskerar att gå under. Sådana är spelets regler. Att i det här sammanhanget lägga sin förhoppning till företagen, istället för att ifrågasätta spelreglerna som sådana, ter sig som något *irrationellt* förutsatt att utgångspunkten är en slags klimatrationalitet. I linje med idealet om ekologisk modernisering föreslår materialet visserligen att politiker ska tygla marknaden så att företagen, trots sin vinstjakt, leds in i ett klimatvänligt agerande. Detta kan förvisso vara en framkomlig väg. Men givet min utgångspunkt att det är viktigt att demokratisera det politiska handlandet, kan individens frånvaro från den politiska arenan betraktas som problematisk. Efter att ha ringt till sitt parti och begärt en mer klimatvänlig politik, väntas individen främst sysselsätta sig med sin självstyrning, det vill säga, undvika standby-läget i hemelektroniken, kolla så att det är rätt lufttryck i bildäcken, och låta maten svalna innan den ställs in i kylan. Jag menar att detta sätt att positionera individen är att betrakta som resursslöseri: hon hade i stället kunnat positioneras som *ett aktivt, politiskt handlande och reflekterande subjekt*. Att ta ställning till ökad medborgerligt deltagande i politiken kan te sig som godtyckligt eller rent av ideologiskt. Allt handlar naturligtvis om vilket typ av samhälle vi betraktar som önskvärt. Det är inte min mening att här fördjupa mig i normativa frågor som dessa, men de tål att funderas över. Risken är att samhället annars *oreflekterat* och *reflexmässigt* fortsätter sin väg i linje med den ekologiska moderniseringens paradigm, med dess tilltro till befintliga institutioner, långa beslutsvägar, och optimism om möjligheten att samordna ekologisk och ekonomisk rationalitet.

5. Sammanfattning

Syftet med min undersökning har varit att kritiskt undersöka de motiv och handlingsmöjligheter som knyts till subjektet i mitt material. Jag har främst intresserat mig för individen, men har också behövt beröra hur subjektet positioneras i relation till kollektiva positioner. Diskursanalysen visar att WWF:s hemsidematerial om klimatförändringarna interpellerar subjekt som privatperson, politiker, företag(are), men också som skolelev. Privatpersonens handlingsutrymme begränsas till att påverka politiker och att disciplinera sig själv i enlighet med en ekologisk rationalitet. Politiker blir här nyckelaktörer, och väntas bidra till att skapa förutsättningar för att företagen ska agera. Också företag är nyckelaktörer. Deras motiv antas vara vinst, medan individens motiv inte formuleras alls. Jag har försökt lyfta fram en spänning mellan å ena sidan föreställningen att individen kan handla, och å andra sidan individens ökade riskscenarion. Saken kompliceras av klimatförändringarnas svåröverskådlighet, vilket tillsammans med en påtvingad riskminimerande rationalitet riskerar att leda till att handling inte över huvud taget realiserar. Jag har också kritiserat föreställningen att en klimatrationalitet ryms i företagets ekonomiska rationalitet, och slutligen har jag pekat på någonting som jag betraktar som ett demokratiproblem i den förståelse som ryms i materialet.

5.1. En utblick framåt

Som jag tidigare har hävdad är det nyväckta intresset för klimatförändringarna att betrakta som ett färskt område för samhällsvetenskaplig forskning. Min uppsats har berört ett par av områdets teman, men reser också flera nya och spännande frågor. Exempel på sådana frågor är: hur kan handlingstemat problematiseras utifrån ett genusperspektiv? Vilka makttekniker används för att upprätthålla riskförnekelsens hegemoni? Hur hanteras konflikten mellan ekonomisk och ekologisk rationalitet? Att klimatförändringarna är ett 'nytt' fenomen behöver inte innebära att framtida forskning begränsar sig till nya teoretiker. Ett sätt att vidareutveckla området kan vara att fråga sig hur exempelvis begreppen falskt medvetande (Marx), kommunikativ handling (Habermas), eller rationalisering (Weber) kan användas för att belysa olika teman i klimatförändringarnas församhälleligande.

Jag hoppas att med den här uppsatsen ha inspirerat läsaren till att våga bedriva kritisk forskning oavsett disciplin. Min största förhoppning är dock att min uppsats ska ha bidragit till ett uppluckrande av inrotade föreställningar om *vem* som ska handla, men också *hur* handling kan ske i skuggan av de pågående klimatförändringarna.

6. Referenser

- Adamian, Martin J (2006). *International Environmental (In)Justice: Critical Legal Studies and Justice in Climate Change*. Diss. Colorado. State University.
- Agarwal, Anil & Narain, Sunita (1991). *Global warming in an unequal world, a case of environmental colonialism*. New Delhi: Center for Science and Environment.
- Althusser, Louis (1970). *Idéologie et Appareils Idéologiques D'État. Notes pour une recherche*. La Pensée 151, Paris, s. 3-38.
- Beck, Ulrich (1992). *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage Publications.
- Orginalutgåva: Beck, Ulrich (1986). *Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt: a. M. Suhrkamp.
- Beck, Ulrich (1995a). *Att uppfinna det politiska*. Göteborg: Daidalos.
- Beck, Ulrich (1995b). *Ecological Politics in an Age of Risk*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich (1999). *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press. Orginalutgåva: Beck, Ulrich (1997). *Weltrisikogesellschaft, Weltöffentlichkeit und globale Subpolitik*. Wien: Picus Verlag.
- Beck, Ulrich; Giddens, Anthony & Lash, Scott (1994). *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Blühdorn, Ingolfur & Welsh, Ian (2007). Eco-politics beyond the Paradigm of Sustainability: A Conceptual Framework and Research Agenda. *Environmental Politics*, vol. 16:2, s. 185-205.
- Brody, Samuel D; Zahran, Sammy; Vedlitz, Arnold & Grover, Himanshu (2008). Examining the Relationship Between Physical Vulnerability and Public Perceptions of Global Climate Change in the United States. *Environment & Behavior*, vol. 40, no. 1, s. 72-95.
- Börjesson, Mats & Palmblad, Eva (red.) (2007). *Diskursanalys i praktiken*. Malmö: Liber.
- Chapman, Ralph & Boston, Jonathan (2007). The Social Implications Of Decarbonising The New Zealand Economy. *Social Policy Journal of New Zealand/Te Puna Whakaaro*, no. 31, s. 104-136.
- Daly, Herman E. Sustainable Growth: An Impossibility Theorem. I Daly, Herman E & Townsend, Kenneth N (1993). *Valuing the Earth: Economics, Ecology, Ethics*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press, s. 267-273.
- Dean, Mitchell (1999). *Governmentality. Power and Rule in Modern Society*. London: SAGE.
- Dietz, Thomas; Dan, Amy & Shwom, Rachael (2007). Support for Climate Change Policy: Social Psychological and Social Structural Influences. *Rural Sociology*, vol. 72, no. 2, s. 185-214.
- Dorsey, Michael K (2007). Climate Knowledge and Power: Tales of Skeptic Tanks, Weather Gods, and Sagas for Climate (In)justice. *Capitalism, Nature, Socialism*, vol. 18, no. 2, s. 7-21.
- Engdahl, Oskar & Larsson, Bengt (2006). *Sociologiska perspektiv. Grundläggande begrepp och teorier*. Lund: Studentlitteratur.
- Fairclough, Norman (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman (2003). *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London: Routledge.
- FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations) (2006). *The State of Food Insecurity in the World 2006. Eradicating world hunger – taking stock ten years after the World Food Summit*. Rome: FAO.

- Fischer, Gunther; Tubiello, Francesco N; van Velthuizen, Harrij & Wiberg, David A (2007). Climate change impacts on irrigation water requirements: Effects of mitigation, 1990-2080. *Technological Forecasting and Social Change*, vol. 74, no. 7, s. 1083-1107.
- Foster, John Bellamy (2007). A New Stage in Capitalism's War on the Planet. *Monthly Review*, vol. 59, no. 6, s. 53-54.
- Gonzalez, George A (2005). Urban Sprawl, Global Warming and the Limits of Ecological Modernisation. *Environmental Politics*, vol. 14, no. 3, s. 344-362.
- Hajer, Maarten A (1995). *The Politics of Environmental Discourse: Ecological Modernisation and the Policy Process*. Oxford: Clarendon Press.
- Harding, Sandra (1995). 'Strong Objectivity': A Response to the New Objectivity Question. I *Synthese* 104, s. 331-349.
- Hermele, Kenneth (2001). *Det globala kasinot och dess kritiker från Keynes till Tobin*. Forum Syd och Ordfront förlag.
- IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change) (2007). Summary for Policymakers. I *Climate Change 2007: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA: Cambridge University Press.
- Jørgensen, Marianne Winther & Phillips, Louise (2000). *Diskursanalys som teori och metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Kolk, Ans & Pinkse, Jonatan (2007). Multinationals' Political Activities on Climate Change. *Business & Society*, vol. 46, no. 2, s. 201-228.
- Laclau, Ernesto & Mouffe Chantal (2001). *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. 2nd edition. London: Verso.
- Löfgren, Emma & Nilsson, Linnea (2008). Resetidningarna flyger vidare. [www]. *ETC*, 7 mars. Tillgänglig: <<http://etc.se/artikel/16926/resetidningarna-flyger-vidare>>. Hämtad: 2008-05-24.
- Martin, L.H. et al (1988). *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*. London: Tavistock.
- Meadows, Donella H et al. (1972). *Limits to Growth*. New York: New American Library.
- Nisbet, Matthew C & Myers, Teresa (2007). The Polls-Trends: Twenty Years Of Public Opinion About Global Warming. *Public Opinion Quarterly*, vol. 71, no. 3, s. 444-470.
- Norgaard, Kari Marie (2006). "We Don't Really Want to Know". Environmental Justice and Socially Organized Denial of Global Warming in Norway. *Organization & Environment*, Vol. 19, No. 3, 347-370.
- Roberts, J Timmons & Parks, Bradley C (2007). Fueling Injustice: Globalization, Ecologically Unequal Exchange and Climate Change. *Globalizations*, vol. 4, no. 2, s. 193-210.
- Smith, Richard A (2007). The Eco-suicidal Economics of Adam Smith. *Capitalism, Nature, Socialism*, vol. 18, no. 2, s. 22-43,138.
- Sztompka, Piotr (1993). *The Sociology of Social Change*. Blackwell: Cambridge MA
- Tubiello, Francesco N & Fischer, Gunther (2007). Reducing climate change impacts on agriculture: Global and regional effects of mitigation, 2000-2080. *Technological Forecasting and Social Change*, vol. 74, no. 7, s. 1030-1056.
- Öst, Thomas (2007). *Livsstilsförändringar och "grön" teknik. Om relationen mellan ekonomisk och ekologisk rationalitet i miljöpolitiken*. Diss. Uppsala Universitet. Uppsala: Uppsala University.

- Villarreal, Marcela (2007). Future Inequality, Poverty, and Challenges in International Migration. *Sistema*, no. 201, s. 13-46.
- WCED (World Commission on Environment and Development) (1987). *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press.

7. Källor

- Världsnaturfonden WWF (2008a). *Frågor och svar om WWF*. [www]. Tillgänglig: <<http://www.wwf.se/om-wwf/organisation/sverige/1157246-fragor-och-svar-om-varldsnaturfonden-wwf>>. Hämtad 2008-05-24.
- Världsnaturfonden WWF (2008b). *WWF och klimatet*. [www]. Tillgänglig: <<http://www.wwf.se/vrt-arbete/klimat/1164070-klimatportal-2008>>. Hämtad 2008-05-24.
- Världsnaturfonden WWF (2008c). *Klimat — Så kan Du hjälpa till!* [www]. Tillgänglig: <<http://www.wwf.se/vrt-arbete/klimat/s-kan-du-hjupa-till/1131313-klimat-sa-kan-du-hjupa-till>>. Hämtad 2008-05-18.
- Världsnaturfonden WWF (2008d). *One Planet Leaders*. [www]. Tillgänglig: <<http://www.wwf.se/vrt-arbete/klimat/1166690-one-planet-leaders>>. Hämtad 2008-05-18.
- Världsnaturfonden WWF (2008e). *Klimat – Lösningar*. [www]. Tillgänglig: <<http://www.wwf.se/vrt-arbete/klimat/lsningar/1124285-klimat-losningar>>. Hämtad 2008-05-18.
- Världsnaturfonden WWF (2008f). *Klimatinnovationer kan bidra till att lösa klimatfrågan*. [www]. Tillgänglig: <<http://www.wwf.se/press/1169313-klimatinnovationer-kan-bidra-till-att-losa-klimatfragan>>. Hämtad 2008-05-19.
- Världsnaturfonden WWF (2008g). *WWFs klimatpolicyarbete*. [www]. Tillgänglig: <<http://www.wwf.se/vrt-arbete/klimat/1166282-klimatpolicyarbete-overblick>>. Hämtad 2008-05-19.
- Världsnaturfonden WWF (2008h). *Ny SIFO-undersökning: Börsnoterade företag ger regeringens klimatarbete underkänt*. [www]. Tillgänglig: <<http://www.wwf.se/press/1135186-ny-sifo-undersokning>>. Hämtad 2008-05-19.
- Världsnaturfonden WWF (2008i). *Klimat – Du kan påverka*. [www]. Tillgänglig: <<http://www.wwf.se/vrt-arbete/klimat/1131423-du-kan-paverka-lank-1>>. Hämtad 2008-05-18.
- Världsnaturfonden WWF (2008j). *En levande planet – läromedel för hållbar utveckling*. [www]. Tillgänglig: <<http://www.wwf.se/utbildning-start/lrarrum/lromedel/1133911-en-levande-planet-startsida>>. Hämtad 2008-05-23.
- Världsnaturfonden WWF (2008k). *En levande planet. Ekologiska fotavtryck: Arbetsplatsers fotavtryck*. [www]. Tillgänglig: <<http://www.wwf.se/utbildning-start/lrarrum/lromedel/1134171-en-levande-planet-ekologiska-fotavtryck-arbetsplatsers-fotavtryck>>. Hämtad 2008-05-19.
- Världsnaturfonden WWF (2008l). *En levande planet. Hotade naturtyper: Hotade naturtyper i Sverige och världen*. [www]. Tillgänglig: <<http://www.wwf.se/utbildning-start/lrarrum/lromedel/1134304-en-levande-planet-hotade-naturtyper-hotade-naturtyper-i-sverige-och-varlden>>. Hämtad 2008-05-19.
- Världsnaturfonden WWF (2008m). *En levande planet. Ekologiska fotavtryck: Konst som påverkar*. [www]. Tillgänglig: <<http://www.wwf.se/utbildning-start/lrarrum/lromedel/1134195-en-levande-planet-ekologiska-fotavtryck-konst-som-paverkar>>. Hämtad 2008-05-24.

- Världsnaturfonden WWF (2008n). *En levande planet. Gifter och utsläpp: Klimatförändring*. [www]. Tillgänglig: <<http://www.wwf.se/utbildning-start/lrarrum/lromedel/1134426-en-levande-planet-gifter-och-utslapp-klimatforandring>>. Hämtad 2008-05-19.
- Världsnaturfonden WWF (2008o). *En levande planet. Problematiska handelsvaror: En handelsvara – från naturen till dig*. [www]. Tillgänglig: <<http://www.wwf.se/utbildning-start/lrarrum/lromedel/1134255-en-levande-planet-problematiska-handelsvaror-en-handelsvara-8211-fran-naturen-till-dig>>. Hämtad 2008-05-19.
- Världsnaturfonden WWF (2008p). *En levande planet. Ekologiska fotavtryck: Era egna fotavtryck i världen*. [www]. Tillgänglig: <<http://www.wwf.se/utbildning-start/lrarrum/lromedel/1134219-en-levande-planet-ekologiska-fotavtryck-era-egna-fotavtryck-i-varlden>>. Hämtad 2008-05-19.
- Världsnaturfonden WWF (2008q). *En levande planet. Ekonomiska och politiska aktörer: Fattigdom och hälsa*. [www]. Tillgänglig: <<http://www.wwf.se/utbildning-start/lrarrum/lromedel/1134474-en-levande-planet-ekonomiska-och-politiska-aktorer-gor-egna-aktioner-eller-folj-wwfs-aktioner-i>>. Hämtad 2008-05-19.
- Världsnaturfonden WWF (2008r). *Klimat – Konsekvenser*. [www]. Tillgänglig: <<http://www.wwf.se/vrt-arbete/klimat/konsekvenser/1124276-klimat-konsekvenser>>. Hämtad 2008-05-23.